

Nočni bojevniki: Kmečke herezije in čarovništvo na Slovenskem in v Furlaniji

Zmago Šmitek

The author discusses records of the documents of two inquisition processes from the years 1583 and 1596 against a Friulian miller who was condemned as a member of the sect of banandanti, discovered by Italian historian Carlo Ginzburg and published in his famous book Cheese and Worms (1976). The Benandanti claimed that they were secretly gathering "in spirit" and fighting four times a year with sorcerers and witches in night battles. He compares them with Slovenian oral tradition about the kresniki and their opponents, the vedomci.

Keywords: Slovenia, Friaul, kresnik, benandant, witchcraft, cosmogony

Nekoč je živel furlanski mlinar, zidar in mizar Domenico Scandella, ki so ga domačini imenovali Menocchio, iz Montreała (Montereale Valcellina, dobrih 20 kilometrov severno od Pordenona). Rojen je bil leta 1532 in bi ga zgodovina zlahka prezrla, če se ne bi ohranila njegova inkvizicijska zaslišanja iz let 1583 in 1596 v dokumentih, ki jih hrani videmski nadškofijski arhiv (Archivio della Curia Arcivescovile di Udine). Ta kmečki, čeprav ne povsem neizobraženi vaščan, je bil obsojen kot član sekte benandantov in je zaradi svojih trdovratnih prepričanj na koncu nečastno zgorel na grmadi. Svojega heretičnega prepričanja ni zanimal, temveč se je o tem celo razgovoril in postavljaj zasliševalcem provokativna vprašanja. Dokumente o obeh procesih je odkril italijanski zgodovinar Carlo Ginzburg, ki je kasneje zapisal; »Zavedal sem se, da sem prišel do velikega odkritja, čeprav ga nisem mogel izostriti.«¹

Na drugem mestu, v svoji znameniti knjigi *Sir in črvi*, je Ginzburg vendarle poskusil nekoliko podrobneje opredeliti Menocchijeve ideje, za katere je trdil, da »nam razkrivajo še neraziskano plast ljudskih verovanj in mračnih kmečkih mitologij. A Menocchijev primer je veliko bolj zapleten, predvsem zaradi tega, ker so omenjene nejasne ljudske sestavine vcepljene v izjemno jasno in dosledno miselno celoto, ki se giblje od religioznega radikalizma, pa vse do znanosti naklonjenega naturalizma ter utopičnih teženj po družbeni prenovi.«² Vse to kaže, da je bil mož vedoželjen, pismen in za svoje lokalno okolje načitan in da lahko govorimo o prepletanju kulture višjih družbenih slojev s konservativno kmečko ideologijo. Torej ga, tudi po mnenju samega Ginzburga, ne moremo opredeliti za povsem »značilnega« ali »povprečnega« kmečkega človeka svoje dobe.³ Hkrati pa ugotavlja,

¹ Verginella, *Ginzburgova partija šaha*, str. 240.

² Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 13–14.

³ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 14–15.

da se »kljub edinstvenosti Menocchievih trditev /.../ kmetom Montreala verjetno niso zdele tuje in oddaljene od njihovega življenja, verovanja in želja«⁴. V nekaterih pogledih so bile podobne idejam in praksam benandantov, nosilcev starega, še predkrščanskega agrarnega kulta vegetacije in plodnosti.

Ime benandanti je pomenilo »dobrohodci«, »dobrodelneži« ipd. Sami so se imeli za pripadnike kmečkega ljudstva, čeprav so bili med njimi tudi meščani. Trdili so, da so se ponoči »v duhu« tajno zbirali ponekod v vzhodni Furlaniji, torej blizu meje z današnjo Slovenijo. Za inkvizitorje pa so bili benandanti člani odpadniške sekte, ki je pomenila izziv, če ne tudi potencialno nevarnost za pravoverne kristjane v svojem okolju, podobno kot bogomili, patareni, katari in albižani v različnih drugih predelih Evrope. Za razliko od njih so bili benandanti obtoženi tudi tega, da se ukvarjajo s čarovništvom.⁵ Benandanti niso bili homogena skupina. Povečini so res pripadali nižjim slojem, a ne vedno. Med njimi je bilo mogoče najti različne profile, od religioznih odpadnikov do duhovnih posrednikov, eksorcistov, prerokovalcev, zdravilcev in šarlatanov, verjetno tudi psihičnih bolnikov, včasih pa se je več teh lastnosti povezovalo tudi v osebnih mentalitetah in življenjskih zgodbah posameznikov.

Gibanje benandantov je inkvizicijskim sodnikom (v letih 1575-1581) izgledalo kot čarovništvo, povezano s povzročanjem toče in neviht, nerodovitnosti ljudi in živine ter z nočnimi zborovanji s hudičem.⁶ Sami pa so trdili, da so »nati vestiti« ali »con la camicia«, torej s fetalno membrano, ali pa so bili rojeni z nogami naprej, na neobičajen način. Priznali so, da se štirikrat letno ponoči kot Kristusovi vojščaki borijo na različnih krajih s čarovniki in čarovnicami (*strigoni, malandanti*). Če so prevladali benandanti, so s tem zagotovili obilno letino, če ne, pa je bil pridelek slab in je grozila lakota.⁷ Vedeli so, ali pa so poizvedovali, kateri ljudje bi bili lahko čarovniki. Poznali so nekatere takšne iz Trivignana. Med drugimi pa so omenjali tudi nekega Štefana iz Gorice in Martina iz Dekanov pri Kopru (Chians), za čarovnico pa so imeli ženo Pavla Tirlicherja iz Merse (Mersio) v Nadiški dolini, pri Podutani (Santo Leonardo).⁸ Te primere omenjam z namenom, da bi opozoril na medkulturne povezave obeh sosednjih regij.

Benandanti so nastopali v manjših skupinah, ki so jih sestavljali tako moški kot ženske. Vsaka od njih je bila sestavljena po njihovi lokalni pripadnosti in je imela svojega vodjo. Takšne skupine so, glede na sodne zapisnike zasliševanj, obstajale v Vidmu, Čedadu, Gradiški, a tudi v Veroni in Vicenzi. Najbolj zanimivo pa je, da so se nočni spopadi dogajali v spanju, ko je telo benandanta ležalo v postelji kot mrtvo, duša pa se je tačas svobodno gibala povsod po svetu⁹. Če se duša, ki se v obliki sršena, čmrlja ipd. odpravi skozi usta spečega človeka, ne more vrniti nazaj, ta človek umre¹⁰. Za primerjavo navedimo zapis ljudske pripovedi iz okolice Kopra:

[...] *Nekega dne so možje vzeli motike in šli dol proti Kopru iskat delo. Že dolgo so hodili po soncu in potem so prišli v neki kraj na vrhu hriba. Šli so k*

⁴ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 180.

⁵ Ginzburg, *I benandanti*, str. 23.

⁶ Ginzburg, *I benandanti*, str. xii in 204–242.

⁷ Ginzburg, *I benandanti*, str. 217, 221.

⁸ Ginzburg, *I benandanti*, str. 219, 222.

⁹ Ginzburg, *I benandanti*, str. 220.

¹⁰ Ginzburg, *I benandanti*, str. 225.

bogatemu kmetu – Lahu in ga vprašali, če ima kaj dela. Poslal jih je okopavat vinograd. Zemlja je bila trda kot kamen, sonce jih je žgalo in kmalu so bili vsi mokri od znoja. Bili so žejni in lačni, a so morali potrpeti. Ko je prišla ženska z jerbasmom na glavi in jim prinesla malico, so utrujeni sedli na tla in kot volkovi pojedli, kar so jim prinesli. Potem so šli v senco hrasta in so tam počivali. Neki možak, ki so ga klicali Pierin, pa je odšel počivat stran od njih in se je ulegel pod grm. Takoj je zaspal. Drugi možje so videli, da mu je iz ust priletel sršen. To je videl tudi Lazar in je rekel drugim, naj pazijo, kdaj bo priletel ta sršen nazaj. Res so videli, da se je sršen vrnil in je Pierinu zlezel nazaj v usta. Potem se je ta prebudil. A možje so skočili k njemu in mu rekli, da ga bodo ubili, če jim ne pove, kje je bil. Pierin se je ustrašil in jim je povedal. Rekel je: »Oh, ko bi vi vedeli, kje sem bil! Bil sem v Pazinu in sem neki ženi ubil še nerojenega otroka«. In še to je dejal: »Ko bi me vi samo malo premaknili, bi takoj umrl, kajti oni sršen, ki je bil moja duša, ne bi našel poti nazaj.¹¹

Zgodnja verzija te pripovedi sega v dobo priselitve Langobardov v Furlanijo. Ohranil nam jo je Pavel Diakon v svoji *Historia Langobardorum* (3.34) s konca 8. stoletja in je na tem ozemlju očitno preživela vse do najnovejšega časa. Res pa je tudi, da so na podoben način videli »potujoče duše« tudi v drugih delih Evrope in ponekod v Aziji.¹² Varianta zgodbe o poletu duše iz telesa spečega človeka je bila že pred več kot sto leti zapisana tudi na Tolminskem, vendar je bila v tem primeru duša prikazana na bolj konvencionalen način, kot bela ptica, ki se na koncu spet vrne skozi usta v telo.¹³

Če primerjamo furlansko dokumentacijo o benandantih s slovenskim ljudskim izročilom opazimo, da v slednjem nastopajo podobni liki, ki se imenujejo kresniki, v Istri in Dalmaciji pa krsniki. Tudi oni so bili, tako kot njihovi furlanski sosede, rojeni z membrano, ki pa je bila bela, medtem ko je bila pri čarovnikih rdeča ali črna. Barvna simbolika membrane je bila še posebno pomembna v Istri.¹⁴ Opolnoči so se ta bitja shajala na križpotjih, najraje pod orehovim drevesom. Tam so se spopadala med sabo, ali pa se dvobojevala leteč po zraku, pri čemer so se pogostokrat spremenila v živalsko obliko: na Slovenskem v vepra ali vola, na Hrvaškem pa poleg tega tudi v psa, mačko, ovna, konja.¹⁵

Dvobojujoči živali sta imeli vsaka svojo barvo, ki je bila morebiti enaka barvi membrane: kresnik je vedno nastopal kot beli, njegov nasprotnik pa kot rdeči ali črni. Drugače je bilo le v redkih primerih, npr., ko se je boril rdeči vol s črnim.¹⁶ Hrvaški krsnik je lahko nastopal tudi kot lisast vol, par mogutov (nekakšna varianta krsnikov) pa kot rdečkasti in lisasti prašič.¹⁷ Po nekaterih izročilih iz Istre je bilo treba košček membrane (»srajčice«) zašiti kresniku pod pazduho in s tem ohraniti njeno čudežno moč.¹⁸ Ta vera se je ohranila še v času čarovniških procesov v 17. in v začetku 18. stoletja, ko je znamenje na tem delu telesa pomenilo pripadnost čarovniškemu cehu. Verjeli so tudi, da si je pred čarovniškim poletom treba vtreti posebno mazilo zlasti pod pazduho ali tudi po celem telesu.

¹¹ Tomšič, *Noč je moja*, str. 58 (št. 38).

¹² Prim. Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, str. 179–193.

¹³ Fonovski, *Dve narodni*, str. 139.

¹⁴ Marjanić, *Witches' zoopsychonavigations*, str. 185.

¹⁵ Marjanić, *Witches' zoopsychonavigations*, str. 172.

¹⁶ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 89 (št. 35/III).

¹⁷ Marjanić, *Witches' zoopsychonavigations*, str. 172, 173.

¹⁸ Marjanić, *Witches' zoopsychonavigations*, str. 185.

Vsak kresnik je zaščitnik svojega teritorija (vasi, fare) in če v dvoboju zmagata, pribori prebivalcem tega območja dobro letino. Po nekaterih razlagah iz Pomurja in kajkavske Hrvaške so kresniki dijaki črne šole, ki se naučijo svoje obrti v babilonskem stolpu.¹⁹ Med enim in drugim pa je bila tudi določena pomenska razlika, ki je kazala na razkroj starejših mitičnih vzorcev. Ime črnošolec je prišlo od črne jezuitske halje, talárja, ki so ga nosili študentje tedanjih teoloških kolegijev. Grabancijaš se ni boril za dobrobit svojega ozemlja, saj je bil brezdomni popotni individualist. Svoje znanje si je, za razliko od kresnikov, pridobil iz knjig.²⁰ Enake sposobnosti povzročanja in zaustavljanja toče so tedaj pripisovali tudi vaškim župnikom.

Po Ginzburgovi zaslugi zdaj lahko datiramo tudi slovenske pripovedi o kresnikih kot črnošolcih (torej ljudeh, ki prakticirajo čarovništvo) v 16. ali 17. stoletje, pri čemer so druge predstave o kresnikih še bistveno starejše. V kajkavskem delu Hrvaške je bil lik črnošolca dokumentiran že vsaj od leta 1740, kar je razvidno iz slovarja Ivana Belostenca. Tod in na Madžarskem je bil črnošolec znan z imenom *grabancijaš*, *garabonczás*, *garabonciás* ipd. To je bil potujoči dijak – čarovnik, ki je lahko vplival na vreme in delal točo tako, da je jahajoč na zmaju potoval po zraku. Romunska varianta črnošolcev so bili šolomari.²¹ »Zmajski človek«, ki uravnava vreme, je bil znan tudi v Srbiji, Makedoniji in Bolgariji. Vse to nam razkriva italijanske vplive, kar je podkrepljeno tudi z etimologijo besede *grabancijaš*, ki po mnenju Vatroslava Jagića izvira iz italijanskega *necromanzia* (vedeževanje s pomočjo pokojnikov) in nekoliko kasnejšega izraza *negromanzia* (črna magija).²² Črnošolci imajo knjigo, s katero lahko čarajo. Takšne »črne bukve« so bile znane tudi mnogokje v Evropi, na Slovenskem predvsem *Duhovna bramba* in *Kolomonov žegen*.

Ginzburg na kratko omenja slovenske in istrske kresnike/krsnike in še druge analogne like na Balkanu in drugod.²³ Omenja tudi sorodna demonska bitja: divjo jago, Perhto/Pehtro, vampirje, volkodlake in moro, ki so bili pomembna, čeprav nezaželjena, spremljava vsakodnevnega (ali bolje rečeno vsakonočnega) življenja mnogih generacij naših prednikov. Ne upošteva pa nekaterih drugih povezanih likov, kakršni so slovenski vedomci. Ti so po slovenskih pripovedih nasprotniki kresnikov ali »krivi kresniki«, kar pomeni, da so škodljivi ljudem in domači živini. Torej so ekvivalent furlanskim *malandantom*. Izjema je belokranjski *vidovina*, ki ima poteze dobrodelnega kresnika, saj varuje poljski pridelek na svojem teritorialnem območju.

Po Pleteršnikovem slovarju je *vedomac* človek, ki vse ve, prerokovalec, napovedovalec vremena ali čarovnik, ki se zna spreminjati v različne živali²⁴. Ime vedomec dejansko izhaja iz korena, ki pomeni »vedeti«.²⁵ Tako kot kresnikom je bila tudi vedomcem njihova vloga namenjena že ob rojstvu in podobno kot kresniki so nastopali v nekakšnem snu.²⁶ Po koroški razlagi so bili vedomci otroci obeh spolov, ki so se rodili v kvatrnem tednu.²⁷ Tudi zbirali so se ob teh praznikih ali pa ob kresu in božiču. Ti prazniki (kvatre, kresna noč, binkošti in božič) so bili znani tudi kot vsakoletni datumi čarovniških zborovanj. S

¹⁹ Šmitek, *Sledovi potujočih duš*, str. 20 (št. 8).

²⁰ Mencej, *Coprnice so me nosile*, str. 280.

²¹ Marjanič, *Dragon and Hero*, str. 134–135.

²² Jagić, *Die südslavischen Volkssagen*, str. 437–481.

²³ Ginzburg, *Storia notturna*, str. 138–139, prim. Bošković Stulli, *On the Track*, str. 1–39.

²⁴ Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, str. 754.

²⁵ Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, str. 208.

²⁶ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 91, (št. 36/III).

²⁷ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 92, (št. 37).

tem je jasno nakazano preoblikovanje lika vedomca v demonskega nočnega čarovnika ali čarovnico. Slovenci v Benečiji so nekoč verjeli, da je mogoče novorojenca s telesnimi znaki vedomca odrešiti na več načinov, npr. tako, da ga še pred prvim dojenjem pretaknejo skozi rogovilo vinske trte. Ta bo prevzela nase zle sile in se potem sama posušila.²⁸

Sprva vedomci niso imeli negativnega pomena, ki so ga dobili šele s pomešanjem med čarovnike, vampirje in volkodlake. O tem nam v svoji knjigi o Istri (1641) poroča novograjški škof Tommasini. Spodaj citirani odlomek v slovenskem prevodu iz leta 1993 vsebuje več pomanjkljivosti in napak, zato ga objavljam v popravljeni obliki. Pri popravkih je namreč treba upoštevati soroden, a vsebinsko nekoliko drugačen zapis, ki je bil objavljen v dodatku, ki sledi 8. delu Tommasinijeve knjige pri opisu Buj (Pinguente)²⁹:

Menijo tudi, da se nekateri ljudje rodijo pod določenim ozvezdjem (?), še posebno tisti, ki se rodijo oblečeni v posebno membrano. Ti se imenujejo ‚kresniki/cresnidi‘ in oni drugi ‚volkodlaki‘; ponoči naj bi v duhu hodili po križiščih ter po hišah strašiti ali delat škodo ljudem. Mislijo, da se v omenjenih krajih zbirajo ob kvatrah ter se tam borijo za obilje ali pomanjkanje vseh vrst dobrin. Zato mnogi ljudje takrat jedo česen, ker verujejo, da jih njegov vonj varuje strahu ali škode, ki bi jim jo oni prizadejali. Da bi se zavarovali pred temi čarovniki, nekateri sežigajo lase, rogovje (roževino) ali stare čevlje. Te vraže so tako zakoreninjene pri mnogih, da sem celo senatorje slišal pripovedovati o tem kot o živi resnici.³⁰

Furlanski benandanti so kot svoje orožje vihteli stebela koprca (*Anethum graveolens*), čarovniki/čarovnice pa so se branili s stebli sirka. Takšno »orožje« seveda ne bi bilo uporabno v spopadih v tostranskem zemeljskem svetu, v ekstatičnih vizijah pa je imelo čarobno apotropejsko moč. Simbolično je ponazarjalo moč vegetacije, saj je bilo od izida bitke odvisno, kakšen bo tisto leto pridelek kmečkih polj. Koprca ali sladki janež je očitno imel apotropejske lastnosti; v italijanskem jeziku se imenuje *finocchio*, beseda *finocchi* pa pomeni »za vraga!«. Sirkova slama ima votlo steblo, v katerega se lahko skrrije zli duh (mora ipd.). Revnejši Istrani so sirkova zrna mešali z drugimi žiti in delali iz te moke kruh.³¹ Iz sirkovine so poleg tega izdelovali metle, ki so jih čarovnice zlorabljale tako, da so ponoči na njih jezdile na zborovanja duhov, demonov in duš umrlih ljudi. Teh škandaloznih druženj so se – po obtožbah inkvizitorjev – udeleževale tudi ženske predstavnice benandantov, da bi izvedele, kdo od vaščanov bo umrl v naslednjem letu.

Orožje furlanskih čarovnic so bile lahko tudi grebljice krušnih peči (»pale da forno«).³² Te priprave tudi drugod v Evropi simbolizirajo peči ali ognjišča, kjer stare ženske – čarovnice počenjajo svojo magijo.³³ Za slovenske vedomce pa je bilo značilno, da so se borili med seboj z gorečimi »treskilniki«, poleni od katerih so kmetje tesali treske za razsvetljavo bivalnih prostorov v hišah. Da jih vedomci ne bi kradli, so kmetje vanje vre-

²⁸ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 92, (št. 38).

²⁹ Tommasini, *De commentarii storici*, str. 519–520.

³⁰ Tommasini, *Zgodovinski komentarji*, str. 50 (v moji redakciji).

³¹ Tommasini, *Zgodovinski komentarji*, str. 63.

³² Nardon, *Benandanti e inquisitori*, str. 119.

³³ Marjanić, *Witches' zoopsychonavigations*, str. 183.

zali tri križe.³⁴ To orožje je primerljivo z gorečimi baklami, ki jih omenjajo nekatere druge slovenske pripovedi o vedomcih.³⁵ Zemeljski ogenj pa je tudi prisposodba nebesnega bliska in ima tako spet lahko apotropeski značaj sežiganja nečistih sil.

Med svojim pričevanjem je Menocchio izrekel nekoliko zagonetno misel: »Verjamem tudi, da se duhovi, ki so v zraku, med sabo bojujejo in da so strele njihova jeza.«³⁶ Tudi tej ideji bi lahko našli povezavo v slovenski tradiciji o kresnikih:

Če se v času žetve pod večer v oblakih bliska, pa nič ne grmi, pač pa le bliski švigajo iz oblaka v oblak, tedaj se kresniki med seboj bojujejo za žitne snope. Vsak kresnik ima svoj kraj. Enkrat je naš kresnik (med bojem) obdržal v rokah samo pas ali poveslo od snopa (vse drugo je odnesel njegov nasprotnik). Zato je naročil našim ljudem, naj (ob žetvi) delajo debele pasove, ker bo v njih dosti zrnja, drugo klasje pa bo prazno. In res so iz pasov namlatili največ žita.³⁷

Od tod ni bilo daleč do podobe čarovnika ali čaravnice, ki se dvigne v meglo (oblake) in tam dela točo³⁸. Nekatero slovensko ljudsko pripovedi govore o posamičnih dvobojih kresnikov in/ali vedomcev, toda naš najstarejši vir (Valvasor, 1689) poroča o vedomcih (vedavéze) na Pivki, kjer so se na sveti večer trumi takšnih duhov postavili nasproti šentjanževci (imenovani po Janezu Krstniku, a v bistvu identični s kresniki). Vse te prikazni je, enako kot furlanski inkvizitorji, imel za delo hudiča:

Pripovedujejo tudi, da se v tem predelu, namreč na Pivki, ob določenih časih v letu, zlasti na božični večer, prikazuje veliko prikazni, ki jih v dežel-nem jeziku imenujejo vedaveze, ki baje otrokom posesajo vso kri, tako da umre-jo. Tem prikaznim pa se postavljajo nasproti nižje prikazni, ki jih imenujejo sentiansavéze, in se borijo proti vedavezom. In če lahko verjamemo navadnim govoricam, potem jih je videlo veliko ljudi. Toda take prikazni niso nič drugega, kot hudičeve utvare...«.³⁹

Po nekaterih pričevanjih furlanskih benandantov so se nočni boji med njimi in čarovnicami dogajali v onstranstvu, v dolini Jozafat⁴⁰. To ime ne izvira iz apokrifne legende o Barlaamu in Jozafatu, kot je menil Nardon, pač pa iz Svetega pisma stare zaveze, kjer je zapisano: »Narodi naj se zbudijo in gredo v dolino Jozafat, kajti tam bom sedel, da bom sodil vse narode naokrog« (Joel 4.12). Ta dolina je imenovana tudi »dolina odločitve ali uničenja« (Joel 4.14), v hebrejščini pa pomeni »(bog) Jahve sodi«. Neka sled te tradicije se je po vsej verjetnosti ohranila v razlagalni pripovedi iz Abitantov pri Koprju. Njen zapis je bil prvič objavljen šele leta 1989. Navedli bomo le relevantni odlomek, ki nekoliko podrobneje opisuje dolino mrtvih:

³⁴ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 90 (št. 36/I).

³⁵ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 93 (št. 38).

³⁶ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 159.

³⁷ Šmitek, *Sledovi potujočih duš*, str. 21 (št. 9); primerjaj tudi str. 20 (št. 8).

³⁸ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 95 ((št. 43) in str. 99 (št. 48).

³⁹ Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, 3. del, knj. XI, str. 456.

⁴⁰ Nardon, *Benandanti e inquisitori*, str. 114 in 190.

Na drugem svetu mrtveci hodijo po neki grozljivi dolini, njihove duše pa zelo jokajo, ker trpijo zaradi svojih grehov. Takoj ko pridejo na drug svet, jih Bog vpraša, zakaj so prišli, in vsak pove svoje. Ko povejo, zakaj so umrli, jim Bog pokaže vse njihove grehe in jim naloži kazen.⁴¹

Furlanija je, gledano iz Rima, povsem periferni del Italije, čeprav dejansko v geografskem in gospodarskem smislu ni nepomembna. Še bolj pomembna pa je v zgodovinskem smislu, kot stičišče romanskih, slovanskih in germanskih jezikov in tradicij. O zgodnji slovanski naselitvi govorijo toponimi, ki v dobršni meri izvirajo iz slovanskih osebnih imen in imen dreves (antroponimi, dendronimi), ter krajevna imena s končnico *-jane/-jani* (npr. Dolegnano, Gramogliano, idr.). Ta imena so morebiti sledovi mirnih slovanskih migracij na opustela območja Furlanske nižine že v langobardskih časih, še bolj pa v frankovski dobi (od leta 774 do 9. stoletja) in še kasneje med ponovno kolonizacijo v 10. in 11. stoletju. Tako so npr. slovanski toponimi izpričani že od druge polovice 7. stoletja v okolici Čedada. Kasnejše selitve v 9. in 10. stoletju potrjujejo tudi arheološke najdbe, ki pripadajo kotalški kulturi (npr. v Pordenonu in Špetru Slovenov). Slovanskega porekla je tudi toponim Blaguč (Plagutis) v občini Codroipo, ki nam je v zgodovinskem zapisu znan že iz leta 875⁴².

Beneška republika si je to ozemlje pridobila šele leta 1420, vendar še dolgo po tem ni globoko posegala v njeno ustaljeno fevdalno strukturo in kulturo. Tako tudi furlanski benandanti niso nekaj povsem lokalnega. Zanimivo je, da se sorodni ljudski zdravilci, »kresniki«, ki varujejo kmečke pridelke pred točo, pojavljajo že v najbližjem sosedstvu, na Slovenskem in v hrvaški Istri, čeprav so bili podobni varuhi plodnosti znani tudi mnogokje v Evropi (hrvaški *krsniki* in *moguti*, dalmatinski *negromanti*, bosanski in črnogorski *zduhači*, srbski *vjedogonje* in *vjetrovnjaci*, bolgarsko-makedonski »zmajski ljudje«, madžarski *táltosi*, romunski *calușari*, grški *kallikantzari*, korziški *mazzeri* idr.).

Znano je bilo, da je bil nekakšen nočni borec proti čarovnicam izpričan tudi konec 17. stoletja tudi v Latviji, zato je sprva kazalo, da so takšne figure morebiti slovanski substrat. Ginzburg, ki je pogumno nadaljeval s preučevanjem teh sorodnosti, pa je kmalu ugotovil, da so se podobne mitične konfiguracije in obredi dogajali v tisočletjih tudi na ozemljih, ki so tisoče kilometrov oddaljeni od Furlanije: od Sredozemlja in Laponske do Sibirije in Kitajske⁴³.

Dosedanje hipoteze so reševale vprašanje razširjenosti teh predstav na osnovi arhetipov ali na strukturalistični in difuzionistični način. Šibka točka vseh pa je, da ne morejo odgovoriti na mnoga vprašanja, predvsem pa ne upoštevajo (dovolj) časovne dimenzije. Ginzburg si je prizadeval, da bi v te raziskave vnesti več diahronosti, vendar je moral marsikdaj priznati, da zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov to ni mogoče.

Poleg nočnih spopadov s čarovnicami za rodovitnost določene regije so se benandanti udeleževali tudi procesij mrtvih, seveda spet le v stanju transa in ne telesno. Slednjim so prisostvovala večinoma ženske, v prvih pa so se angažirali predvsem moški. Procesije mrtvih je Ginzburg povezal s kultom boginje Diane in z izročilom o »divji jagi«, ki je dobro znano tudi na Slovenskem⁴⁴. V obeh primerih lahko govorimo o veri v blodeče

⁴¹ Tomšič, *Noč je moja*, str. 126 (št. 92).

⁴² Torkar, *Razpoznavanje slovenskih*, str. 693–695.

⁴³ Ginzburg, *Storia notturna*, str. xxv in 206–275.

⁴⁴ Prim. Šmitek, *Sledovi potujočih duš*, str. 35–37 (št. 30–32).

ali potujoče duše, ki ima svoje korenine v šamanizmu, le s to razliko, da je bil v določenih primerih večji poudarek na magičnem nadzoru nad silami narave, v drugih pa v potovanju šamanov ali njihovih duš v svet mrtvih⁴⁵.

Furlanski inkvizitorji so procesijam mrtvih namenili manj pozornosti kot nočnim bojem s čarovnicami, zato o njih nimamo podrobnih podatkov. Ob tem so bile že same izpovedi obdolženek, še bolj pa interpretacije preiskovalcev, obremenjene s stereotipom čarovniškega *sabata*. Tako se je izoblikoval vzorec, po katerem so ženske, rojene z membrano, ponoči odhajale na ekstatična potovanja z barko, ki jih je odložila na samotnem kraju v onstranstvu. Tam so jedle, pile in plesale in se nato v jutranjih urah vrnile nazaj v svoje telo. Ta vzorec je bil znan marsikod v Evropi od srednjega veka pa vse do danes.⁴⁶ Slovenske čarovnice so se po ljudskih predstavah shajale na gorskih in hribovskih vrhovih, npr. na Slivnici nad Cerknjskim jezerom, na Grintovcu ali na Donački gori, ali pa v kleteh in zidanicah, kjer so pile vino. Slednje je bilo verjetno povezano s staro vero, da med mrtvimi na onem svetu vlada huda žeja⁴⁷. Kolikor lahko sklepamo iz slovenskih folklornih zapisov, ki izvirajo od sredine 19. stoletja do sedanjega časa, procesije pokojnikov niso bile tako neposredno povezane s kresniki ali vedomci, kot so bile v Furlaniji prepletene z nočnimi bitkami benandantov. Kljub temu pa se seveda tudi v slovenskem ljudskem izročilu pogostokrat srečujeta tematiki smrti in rodovitnosti.

Leta 1508 je plemič Francesco di Strassoldo opozoril beneški senat, da se v furlanski deželi kmetje zbirajo na tajnih obredih in da se tam lahko sestane tudi dva tisoč udeležencev.⁴⁸ To število je bilo gotovo daleč pretirano in tudi ni povsem gotovo, če so ta zborovanja dejansko potekala v fizičnem smislu. Ne vemo še, če so tudi na Slovenskem kdaj dejansko obstajale skupine ljudi, kakršni so bili benandanti, ali pa je bilo nočno shajanje kresnikov skupaj z njihovimi boji le pripovedni motiv. A prav nedavno je Boris Čok objavil presenetljivo knjigo, v kateri razkriva obstoj skupine starovercev v vasi Prelože na Krasu. Ob določenih praznikih so se ponoči shajali v strogi tajnosti in opravljali obrede plodnosti za kmečka polja in za nerodovitne ženske. Ti obredi so se po spominih vaščanov ohranili vse do tridesetih let 19. stoletja. Staroverci so se razlikovali od benandantov že s tem, da se niso družili kot spiritualna bitja, pač pa v svoji telesni obliki, vendar bi nam njihov obstoj lahko potrdil možnost obstoja različnih heretičnih skupin na tem obmejnem območju. Avtor meni, da so staroverci prevzeli marsikaj od neslovanskih in na pol poganskih staroselcev ali pa od mnogo kasneje priseljenih uskokov.⁴⁹ Vendar se pri tem lahko opremo le na nezanesljivo ustno izročilo nekaterih prebivalcev ene same vasi, brez možnosti primerjave s kakšno drugo mikrolokacijo. Predvsem pa nam (še) manjkajo zgodovinski viri, na kakršne se je v svoji raziskavi lahko oprl Carlo Ginzburg.

Vsekakor pa nekateri fragmentarni podatki kažejo, da so bili tudi v slovenskem etničnem prostoru prisotni elementi šamanizma⁵⁰. Pomembni sestavini tega starega miselnega kompleksa sta bili let po zraku in spreminjanje šamana v divjo žival. Oboje je izpričano tudi za slovenske kresnike in vedomce: njihove duše letijo po zraku v času globo-

⁴⁵ Ginzburg, *Storia notturna*, str. xxvii.

⁴⁶ Nardon, *Benandanti e inquisitori*, str. 140.

⁴⁷ Mencej, *Coprnice so me nosile*, str. 259–62.

⁴⁸ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 41.

⁴⁹ Čok, *V siju mesečine*.

⁵⁰ Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, str. 195–216.

kega spanja ali zamaknjenosti. Torej »opravljajo svoja dela v nezavednosti«. ⁵¹ To posredno potrjuje tudi pripoved s Tolminskega, po kateri so med nočnimi boji »vsi razmesarjeni, a vendar so zopet vsi zdravi, kadar se ob zori vračajo domov«. ⁵² Kresniki se običajno borijo v oblakih v podobi vepra ali vola, medtem ko vedomci nastopajo v preobleki volov, psov, miši, jelenov, medvedov in levov. ⁵³ Zato imajo tudi v svoji človeški podobi nekatere prepoznavne živalske znake, npr. deformacije telesa, nesorazmerno velike oči in dlakavost:

V Lonjeru pri Trstu so si vedomca predstavljali kot nočno bitje, dlakavo in lasato, z velikimi rokami in dolgimi nohti. Imelo naj bi tudi velike »steklene« oči, zato so tudi ljudem s svetlo sivimi očmi brez izraza rekli: Imaš oči kot vedomec.⁵⁴

Na Slovenskem so imeli za vedomce ljudi z gostimi zraščeni obrvmi. Res so jim pripisovali tudi plešavost, vendar so si jo razlagali s tem, da se ob polnočnih dvobojih trkajo kot kozli. V Volčah pri Tolminu je bilo znano še, da človek v zenici vedomca lahko vidi svoj zrcalni odsev, vendar obrnjen narobe. ⁵⁵ Zraščene obrvi in na glavo obrnjeni odsev sta bila tudi prepoznavna znaka čarovnikov in čarovnic. Ker je bilo pogostokrat mogoče naleteti na koga, ki je po zunanosti stereotipno spominjal na vedomca, čarovnika ali čarovnico, se je s tem krepilo tudi praznoverje prebivalstva, zlasti na podeželju. Pogostokrat so v vedomcih prepoznavali tudi prav določene posameznike iz svoje vasi ali iz bližnje okolice, ki so ob poznih nočnih urah hodili naokrog. Če je kdo ogovoril vedomca, ko je ta odhajal od doma v nekakšnem snu, ali ga celo poklical po imenu, ga je prebudil in ni več nadaljeval svoje poti. V vaseh okoli Trsta je obstajal celo izraz »vrniti vedomca« (nazaj domov). ⁵⁶

Belokranjske in zagorske ljudske pesmi »Tri so ptičice morje/goro preletele« opisujejo ptice, ki se prek morja ali gore vračajo v domače kraje, kar pomeni, da prečkajo mejo med našim in onim svetom. Od tam uspešno prinesejo k nam tri dragocene darove: prva nosi pšenični klas, druga grozdno jagodo in tretja »zdravje in veselje«. Vse to bodo položile v »naše selo«, torej v dobrobit domače lokalne skupnosti. ⁵⁷ Iz tega tudi sledi, da je z jedačo (žitni klas) in pijačo (grozdna jagoda) neločljivo povezano zdravje ljudi. To je ob svojem času postalo kompatibilno tudi s krščansko simboliko žita/kruha in grozdja/vina kot Kristusovega telesa. Iz apokrifne literature vemo, da sta Kristus in Marija predstavljala zdravje medtem ko je bilo kraljestvo hudiča znano po gladu in boleznih. ⁵⁸ Zaradi vsega tega so dobrodelni kresniki v nekaterih primerih lahko nastopali tudi kot zdravniki različnih bolezni, enako kot furlanski benandanti.

Vendar je v istrski ljudski medicini mogoče prepoznati tri kategorije akterjev: zaščitniki, terapevti in povzročitelji bolezni. V Istri se kresniki/krsniki in kresnice/krsnice vsaj v zadnji polovici 20. stoletja niso ukvarjali toliko s terapevtskim zdravljenjem, pač pa so opravljali predvsem delo vizionarjev, prerokovalcev in branilcev pred negativnimi silami in bitji. Terapevtske postopke (odpravljanje urokov) so večinoma opravljale starejše žen-

⁵¹ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 91 (št. 36/IV).

⁵² Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 91, ((št. 36/II).

⁵³ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 88-90 (št. 35/I-III) in str. 92 (št. 36/III).

⁵⁴ Ravbar Morato, *Kruh in ribe*, str. 39 (št. 31).

⁵⁵ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 90 (št. 36/II).

⁵⁶ Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 91 (št. 36/III).

⁵⁷ Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, str. 157-159 (št. 5043-5046). Primerjaj tudi Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, str. 210.

⁵⁸ Šmitek, *Quand toutes les plantes*, str. 147-156.

ske, ki so jim ponekod rekli štrige⁵⁹. Kot kaže, je vsaka vas imela eno/enega ali več takšnih zdravilk/zdravilcev in šele v zadnjih desetletjih 20. stoletja je prišlo do izrazite prevlade uradnih in delno tudi komplementarnih medicin.⁶⁰ Za povzročitelje različnih bolezni so v Istri veljali štrige, štrigoni, kodlaki in more, kar so bili dostikrat ljudje iz sosedstva ali celo sorodniki, običajno ženskega spola.⁶¹

Iz furlanskih zapisnikov, ki jih imamo zdaj na voljo v knjižni in komentirani obliki, je razvidno, da je osumljenec in kasnejši obsojenec Menocchio zagovarjal kozmogonijo, ki ni bila skladna z biblijsko. Po njegovem prepričanju je svet spontano nastal iz kaosa, kate-rega del je bil prvotno tudi bog. Kot je raslo njegovo spoznanje, tako sta rasli tudi njegova volja in moč⁶². Zato je med zaslišanjem izjavil: »Bog je poskrbel za voljo, zaradi katere je vse nastalo«⁶³. Zelo podobna je bila tudi slovenska ljudska razlaga stvarjenja sveta. Bajeslovná pripoved, zapisana leta 1855 v Šiški in objavljena tri leta pozneje, govori o tem, da je na začetku sveta bog začutil željo, da bi se okopal. Potopil se je v morje in za nohtom prinesel na površje našo Zemljo⁶⁴. Druga bajka iz istega časa opisuje, kako je bog potem, ko se je prebudil iz sna, z vsakim pogledom ustvaril zvezdo. Začudil se je in začutil željo, da bi si svojo stvaritev ogledal. Med potovanjem se je kreativni proces nadaljeval, končni rezultat pa je bila stvaritev človeka⁶⁵. Iz božje želje je zrastle volja; tako bi lahko razumeli tudi odlomek iz *Rig vede* (10.129.3): »Najprej se je v njem porodila želja, ki je bila prvo seme duha«.

Vendar Menocchio ni verjel, da bi svet lahko ustvaril Bog in je dvomil tudi o sveto-pisemski pripovedi o prvem grehu. Iz zemlje, zraka, vode in ognja je po njegovem mnenju nastala gmota, podobno kot iz mleka nastane sir (pinjenje oceana v indijski kozmogoniji!). V tem siru so se naselili, podobno kot črvi, Bog in angeli. Ena od prič v njegovem sodnem procesu je povedala »Slišal sem ga govoriti, da je bil na začetku ta svet nič in da ga je morska voda premetavala kot peno, nato pa se je strdil kot sir, iz katerega je prišla množica črvov. Ti črvi so postali ljudje, od katerih je bil najmočnejši in najmodrejši Bog, ki so mu bili drugi poslušni [...]«⁶⁶.

Pred inkvizicijsko preiskovalno komisijo je Menochiu škodovalo tudi to, da je dvomil o brezmadežnem spočetju Kristusa, ki ga je povrh vsega pojmoval kot človeka. Razgovoril se je o padlih (izgnanih) angelih, o tem, da so vse religije enako ljube Bogu in da ni treba častiti božjih podob, zaničeval je tudi svetost hostije, kritiziral je privilegije katoliške Cerkve, ki bi morala biti preprosta in brez blišča in zraven še dodal: »Če se gremo spovedat k duhovniku, je tako, kot bi se spovedali drevesu«⁶⁷. To je aluzija na nekdanji kult svetih dreves, ki se je obdržal še dolgo po uradnem pokristjanjenju v spominu, včasih pa tudi v praksi, mnogih generacij.

Omenjal je »novi svet« izobilja, uživanja in brezdelja, ki po eni strani kaže na kmečke pripovedi o Indiji Koromandiji (Paese di Cuccagna), po drugi strani pa tudi na zgo-

⁵⁹ Lipovec Čebtron. *Kročere zdravja in bolezni*, str. 116–117.

⁶⁰ Lipovec Čebtron. *Kročere zdravja in bolezni*, str. 148.

⁶¹ Lipovec Čebtron. *Kročere zdravja in bolezni*, str. str. 141.

⁶² Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 96.

⁶³ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 107.

⁶⁴ Šmitek, *Odkod je...*, str. 10 (št. 1).

⁶⁵ Šmitek, *Odkod je...*, str. 15 (št. 11).

⁶⁶ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 94.

⁶⁷ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 31, 36, 39, 40.

dnja poročila o Ameriki⁶⁸. Italijanske in tudi v Furlaniji znane gastronomske vizije Koro mandije, z gorami iz sira ipd., zasledimo tudi v slovenskem ljudskem pripovedništvu: na Koroškem je bila npr. znana verzija o gori z jezerom mleka na vrhu, s katere se namesto italijanskih raviolov kotalijo v dolino štruklji⁶⁹. Tudi v tem primeru lahko z večjo gotovostjo datiramo obstoj takšnih ljudskih predstav že pred 16. stoletje, kar se ujema z zaključki, ki jih je na podlagi študija italijanskih virov napravil Giuseppe Cocchiara.⁷⁰

Izročila o Paese di Cuccagna, Pays de Cocagne in Schlaraffenlandu so se obudila v Evropi 13. in 14. stoletja. Boccaccio v *Dekameronu* (8.3) govori o hribu iz naribanega parmezana, vrhu katerega se v juhi kuhajo makaroni in ravijoli, ki se kotalijo v dolino k mizam srečnih jedcev. Izvir ideje pa je še mnogo starejši. Lukian je v *Resnični zgodbi* omenil otok iz sira v mlečnem morju, o brezskrbni deželi izobilja pa so pisali tudi drugi antični avtorji, npr. Ezop in Herodot⁷¹. Lukianova zgodba o siru v morju mleka je že kar močno podobna Menocchijevi razlagi nastanka sveta s sirom in črvi, kar doslej še ni bilo upoštevano. Bolj znan in prav tako star je indijski mit o pinjenju mlečnega oceana (v prenesenem pomenu tudi Mlečne ceste), ki ga je omenil že Ginzburg.

Po drugi strani obstajajo tudi novejšje in bolj neposredne povezave med sirom in (čarovniško) kreacijo gmotne dobrine: Na Slovenskem je znano, da znajo čaravnice narediti maslo ali sir iz ukradenega mleka, pri čemer jim lahko v nekaterih primerih pomagajo tudi živali, kot so ščurek, murn ali močerad.⁷² Tudi v tem primeru se srečamo s pinjenjem mleka, ki lahko poteka na povsem magičen način ali s pomočjo živalskih posrednikov. V indijskem primeru pinjenja, ki smo ga omenili zgoraj, so bogovi in demoni za vrv in vrtljivo lopatico uporabili kačo Ananto in želvo Kurmo.

Zato je Ginzburg lahko ugotovil, da »po eni strani izvirajo te zamisli iz ustnega izročila, ki je verjetno zelo staro, po drugi pa opozarjajo na vrsto motivov, značilnih za krivoverske skupine humanističnega porekla.«⁷³ Vsekakor so v večjem delu »substrat kmečkih verovanj, ki je bil star več stoletij in ni nikoli čisto izumrl. Reformacija je s tem, ko je prelomila skorjo verske enotnosti, posredno omogočila, da so ta verovanja spet prišla na plan.«⁷⁴ Ginzburg to občutje sveta imenuje »elementarni, instinktivni materializem« in »nagonski kmečki materializem.«⁷⁵

Odločilna momenta sta bila tako reformacija kot tudi spremljajoče širjenje tiska: »Po zaslugi prve si je preprost mlinar upal vzeti besedo in povedati svoje mnenje o Cerkvi in svetu, tisk pa mu je dal na voljo besede, da je izrazil svoj zamegljen in nerazločen pogled na svet, ki je vrel v njem.«⁷⁶ Zelo verjetno je k temu prispeval tudi vpliv krščanskih apokrifov, ki se je v svojem času (od 6. do 8. stoletja) z bizantinsko ekspanzijo prek Balkana in Istre razširil vse do Ravenne, manj vidno, a še vedno dejavno pa je vplival še tudi pozneje in pustil sledove povsod po Evropi.

Menocchio si je po svoji lastni izjavi v Benetkah kupil knjigo *Il fioretto della Bibbia*, ki je bila prevod srednjeveške katalonske kronike iz 14. in 15. stoletja in je poleg drugih

⁶⁸ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 134.

⁶⁹ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 350–352.

⁷⁰ Cocchiara, *Il paese...*, str. 159–3187.

⁷¹ Več o tem: Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, str. 252–256.

⁷² Mencej, *Coprnice so me nosile*, str. 79–80, 255–256, 262.

⁷³ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 17.

⁷⁴ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 50.

⁷⁵ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 104, 183.

⁷⁶ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 101.

tekstov vsebovala tudi apokrifne evangelije⁷⁷. V njej je bilo mogoče prebrati, da se človek po smrti vrne k štirim elementom⁷⁸. V poznosrednjeveški Evropi so bili elementi zemlja, voda, ogenj, zrak in eter. Zadnji, peti element, ki sestavlja človeka, je njegova duša (ki bi jo tudi v indijski kozmologiji lahko primerjali z etrom, *akašo*). Po indijskem pojmovanju je smrt potopitev v petero elementov (*pancatvam gatah*). Menocchijeva prisposoba kozmosa kot jajca⁷⁹ ima prav tako indoevropske ter indijske paralele.

Težko verjamemo, da bi inkvizicija v enem samem stoletju popolnoma zatrla trdovratno furlansko kmečko verovanje. Po Ginzburgovih podatkih pa se je zgodilo prav to: okoli leta 1640 je bila javnost že tako prepričana, da benandanti niso dobrodelci, temveč čarovniki in čaravnice, da so to priznavali celo sami obtoženci. Njihova zborovanja so bila obsojena kot druženja s hudičem in njihovo delovanje kot povzročanje škodljivih neurij in toče. Da je bil ta očiščevalni proces dokaj hitro končan, dokazuje tudi furlansko ljudsko izročilo iz 19. in 20. stoletja, po katerem so benandanti sinonim za čarovnike ali čaravnice. Procesi proti benandantom so se v Furlaniji vrstili še vse do leta 1749, vendar so bili zadnjih sto let redki, tudi zaradi zmanjšane zanimanja posvetne in cerkvene oblasti.

Še drugače je bilo v Istri, kjer se je tradicija ohranila vse do današnjega časa. Podobno kot benandanti, ki so se nekoč imeli za »Kristusove vojščake«, so se tudi nekateri novodobni istrski kresniki izrecno deklarirali kot katoliki, med svojimi breztelesnimi potovanji pa so nosili s seboj križ ali zvon.⁸⁰

Besedo dajmo še kritikom Ginzburgovih analiz. Umestni se zdijo njihovi očitki, da se je avtor premalo posvetil družbenemu kontekstu in širšemu kulturnemu kontekstu ljudskih verovanj ter vprašanju, kdo so bili posredniki pri prenašanju idej ob prepletanjih ljudskega izročila s sestavinami visoke kulture⁸¹. Paola Zambelli je ugotavljala, da so bile Menocchijeve »ljudske ideje« kontaminirane s strani sočasnih intelektualnih aristotelijansko mislečih krogov iz Padove. Mogoči pa so bili tudi vplivi neoplatonizma, hermetizma, astrologije, alkimije ipd.⁸² Tudi če sprejmemo to razlago, še vedno ostane vprašanje, kakšen je bil pomen ljudskih verovanj, ki zagotovo niso bila izmišljena ali celo posledica psihičnih bolezni, pač pa so imela svojo predzgodovino in so v svojem jedru povsem pragmatična. To pomeni, da nimamo opravka le z anomalijami, kontaminacijami in mutacijami, temveč z nečim, kar se je v postopku Ginzburgove raziskave pokazalo za skoraj univerzalno v evrazijskem prostoru.

Drugo vprašanje je, koliko ljudskega in avtentičnega se je lahko ohranilo skozi ideološko optiko preiskovalcev, ki so bili nehote postavljeni v vlogo etnologov ali antropologov. Žal ne vemo, kakšno (pred)znanje so imeli zasliševalci v teh dialogih in kakšna vprašanja so zastavljali, saj je to iz zapisnikov le posredno razvidno. Na ta problem je opozoril Franco Nardon, ki je obravnaval vse obdobje inkvizicijskih procesov, od leta 1574 do 1749.⁸³ Ugotovil je, da so se pogledi sodnikov v tem obdobju spreminjali v smeri od dogmatičnosti do skepticizma, kar je bilo prepoznavno tudi pri samem vodenju procesov. Na verodostojnost izjav obtožencev pa je po drugi strani vplivala grožnja mučenja in zapora,

⁷⁷ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 62–63.

⁷⁸ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 185.

⁷⁹ Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 114.

⁸⁰ Lipovec Čebren, *Krožere zdravja in bolezni*, str. 133.

⁸¹ Martin, *Journeys to the World*, str. 620.

⁸² Zambelli, *L'ambigua natura*, zlasti pogl. 5.

⁸³ Nardon, *Benandanti e inquisitori*, str. 51–56, kronološki seznam virov po posameznih arhivskih fondih.

če ne bi ugodili pričakovanjem sodne komisije. Zato izjave zaslišanih dejansko niso mogle biti povsem avtonomne in spontane.

Te kontaminacijske procese bi na Slovenskem lahko zaznali v ljudski tradiciji o Kresniku, o Kralju Matjažu, o svetem gralu, o Pegamu in Lambergarju, vidni pa so tudi v ljudskih Kolomonovih bukvah, v etnoloških legendah, v ljudskih baladah, temelječih na apokrifih, in še kje. Potrebne bo še nekaj raziskovalnega dela, da bi te procese lahko bolje razumeli in jih pojasnili.

Ne glede na kritične polemike posameznih zgodovinarjev o Ginzburgovih knjigah, ki se dotikajo interpretacije virov, so arhivski zapisniki o Menocchiu dejstvo, ki ga ni mogoče ignorirati in potrebuje le še nekaj več komentarja in razlage. Moja razlaga ni šla v vse širine, ki so jih nakazali različni drugi kritiki, saj temelji predvsem na regionalni in morebitni medkulturni sorodnosti furlanskih benandantov ter slovenskih kresnikov in vedomcev. Res pa je, da se v tej parcialni primerjavi skrivajo »možnosti interpretativne metode, ki temelji na [...] obrobni razkrivajočih podatkih. Na ta način prav podrobnosti, ki jih imamo navadno za nepomembne ali celo trivialne, pritlehne, omogočajo dostop do najzvišenejših stvaritev človeškega duha«. ⁸⁴

Viri in literatura

- Boškovič Stulli, M., *On the Track of Kresnik and Benandante*, v: R. Muršič and I. Weber (eds.), *MESS. Mediterranean Ethnological Summer School*, Vol. 5, Ljubljana 2002 (Županičeva knjižnica 10), str.13–39.
- Cocchiara, G., *Il paese di Cuccagna e altri studi di folklore*, Torino 1956.
- Čok, B., *V siju mesečine: ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*, Ljubljana, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, založba ZRC – Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, založba ZRC, 2012 (*Studia mythologica Slavica supplementa* 5).
- Fonovski, J., *Dve narodni s Tolminskega (O duši in sanjah)*, »Kres« 2, 1882, str. 139.
- Ginzburg, C., *I benandanti: Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino, Einaudi 1966.
- Ginzburg, C., *Storia notturna: Una decifrazione del sabba*, Torino, Einaudi 1989.
- Ginzburg, C., *Izdajalska znamenja: Korenine indicijske paradigme*, »Likovne besede« 45/46, 1998, str. 58–83.
- Ginzburg, C., *Sir in črvi: Svet nekega mlinarja iz 16. stoletja* (sl.prev.), Ljubljana, *Studia Humanitatis* 2010 (1976).
- Jagić, V., *Die südslavischen Volkssagen von dem Grabancijaš dijak und ihre Erklärung*, »Archiv für Slavische Philologie« 2, 1877, str. 437–481.
- Kelemina, J., *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje, Mohorjeva družba 1930.
- Lipovec Čebroň, U., *Kročere zdravja in bolezni: Tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo 2008 (Zbirka Županičeva knjižnica 24).
- Marjanić, S., *Witches' zoopsychonavigations and the astral broom in the worlds of Croatian legends as (possible) aspects of shamanistic techniques of ecstasy (and trance)*, »Studia mythologica Slavica« 9, 2006, str. 169–201.

⁸⁴ Ginzburg, *Izdajalska znamenja*, str. 62.

- Marjanić, S., *Dragon and Hero or How to Kill a Dragon – on the Example of the Legends of Međimurje about the Grabancijaš and the Dragon*, »*Studia mythologica Slavica*« 13, 2010, str. 127–150.
- Martin, J., *Journeys to the World of the Dead: The Work of Carlo Ginzburg*, »*Journal of Social History*« 25, št. 3, 1992, str. 613–626.
- Mencej, M., *Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo 2006 (Zbirka Županičeva knjižnica 18).
- Möderndorfer, V., *Koroške narodne pripovedke*, Celje 1946.
- Nardon, F., *Benandanti e inquisitori nel Friuli del seicento. Inquisizione e società*, Studi 1, Università degli studi di Trieste, Dipartimento di storia, Centro studi storici Menocchio, Montebelluna 1999.
- Pleteršnik, M., *Slovensko-nemški slovar II*, Ljubljana 1895.
- Puntin, M., *Gli Slavi Alpini nel Friuli altomedievale (secc. VI–X)*, »*Dom*« (Čedad/Cividale) l. 45, 2010.
- Ravbar Morato, N., *Kruh in ribe: Od Bržanije prek Trsta do Soče*, Celje, Mohorjeva družba (Glasovi 32) 2007.
- Šmitek, Z., *Odkod je ta naš svet: Slovenske pripovedi o poreklu stvarstva*, Radovljica, Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi) 2000.
- Šmitek, Z., *Sledovi potujočih duš: Vedomci, kresniki in sorodna bajna bitja*, Radovljica, Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi) 2003.
- Šmitek, Z., *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*, Ljubljana, Študentska založba 2004.
- Šmitek, Z., *Quand toutes les plantes pouvaient parler: La création du monde dans les légendes étiologiques slovènes*, v: G. Kabakova, *Contes et légendes étiologiques dans l'espace européen*, Paris, Pippa – Flies France 2013, str. 147–156.
- Štrekelj, K., *Slovenske narodne pesmi III*, Ljubljana 1904–1907.
- Tommasini, G. F., *De commentarii storici-geografici della provincia dell'Istria libri otto con appendice*, »*Archeografo Triestino*« 4, 1837.
- Tommasini, G. F., *Zgodovinski komentarji o Istri*, Ljubljana, Založba KRES 1993.
- Tomšič, M., *Noč je moja, dan je tvoj*, Ljubljana, Zbirka Glasovi, knj. 2, Ljubljana, Kmečka založba 1989.
- Torkar, S., *Razpoznavanje slovenskih zemljepisnih imen*, »*Slavistična revija*« 60, 2012, str. 693–707.
- Valvasor, J. V., *Slava vojvodine Kranjske*, Doris, Božidar in Primož Debenjak (prev.), Ljubljana, Zavod Dežela Kranjska 2011.
- Verginella, M., *Ginzburgova partija šaha*, v: Carlo Ginzburg, *Sir in črvi: Svet nekega mlinarja iz 16. stoletja*, Ljubljana, Studia Humanitatis 2010, str. 237–255.
- Zambelli, P., *L'ambigua natura della magia. Filosofi, streghe, riti nel Rinascimento*, Venezia 1996.

Night Warriors: Peasant Heresies and Witchcraft in Slovenia and in Friuli

Zmago Šmitek

In *Archivio della Curia Arcivescovile di Udine* are preserved documents of two inquisition processes from the years 1583 and 1596 against the Friulian miller, mason and carpenter Domenico Scandella, who was condemned as a member of the sect of *benandanti*. Records were discovered by Italian historian Carlo Ginzburg and published in his well-known book *Cheese and Worms* (1976). The Benandanti claimed that they were secretly gathering “in spirit” and fighting four times a year with sorcerers and witches (*strigoni, malandanti*) in night battles, which took place in some localities in the eastern part of the province, near the current border with Slovenia. During those battles, they were organized in small groups that included both men and women, while their bodies were resting at each one’s home as in a deep sleep. They believed that they were predestined for such missions from the time of birth. In the eyes of the inquisitors, however, the benandanti appeared as practitioners of black magic who were responsible for the hailstorms and sterility of people and animals.

If we compare Friulian documentation about benandanti with Slovenian folklore, it can be observed that there existed similar figures, named *kresniki* and in Croatian Istria and Dalmatia *krsniki*. These demonic beings were believed to meet on crossings at midnight time and to fight with each other, frequently flying in the air in animal form (as vipers, bulls, dogs, etc.). According to Slovenian oral tradition, *kresniks’* opponents were named *vedomci*. They were harmful to people and domestic animals and were, as such, an equivalent to Friulian *malandanti*. Both *kresniki* and *vedomci* could act during the day as normal village peasants and took their other role only during night time, in a state of sleep. Moreover, both were predestined from birth for their “battles in dreams”, which was also proved by some special marks on their bodies. If we proceed further, we can discover more similar details in benandanti/*kresnik* tradition in both neighbouring regions, and cross-examination of this phenomena can lead to new insights.

Ginzburg established that the benandanti movement drew its inspiration predominantly from the oral tradition which is probably very old (with elements of shamanism and unique cosmogony). Therefore, it was the result of ancient but persistent peasant beliefs, but on the other side also included various motifs which were characteristic for heretical groups of humanist provenience. As it broke the core of religious unity, the Reformation indirectly created a favourable ground for these beliefs to reappear.